

ОБРИСИ МЕНТАЛЬНОСТІ ТА ЇЇ СУБ'ЄКТА

Кризове становище, в якому продовжує залишатися українське суспільство (економічна і політична нестабільність, соціальна незахищеність значної частини населення, зниження рівня освіти, науки, культури, моральний занепад), ставить перед науковцями завдання об'єктивно і неупереджено осмислити причини, які його породили, а також чинники, що гальмують вихід із нього. Політичні партії і блоки виробили й оприлюднили програмні документи, які пропонують “хороші” і “правильні” моделі розвитку українського суспільства й держави на будь-який смак. Однак їхній вплив на суспільне життя переважно гіпотетичний. Зміни на краще відбуваються досить повільно. Політологи та експерти вказують на низку причин такого становища, хоча найбільш вразливим місцем пропонованих проектів залишається низька задіяність ментальних чинників суспільних трансформацій, що робить їх недостатньо ефективними. Слід мати на увазі, що суспільна свідомість є сферою, в котрій відбувається формування суспільних інтересів і виробляється чітка система мотивацій та стратегій цілеспрямованої діяльності як окремої особи чи соціальної групи, так і суспільства в цілому. Тому не можна сподіватися на серйозний результат реформування суспільного буття, залишивши поза процесом суспільну свідомість, що виросла з цього буття і йому служила. Ігнорування цього викликане не тільки невмінням чи небажанням сучасних державних діячів та політиків потужно і розумно використати продуктивні особливості українського менталітету, а й відсутністю належного методологічного аналізу та осмислення стану сучасної української суспільної свідомості, яка, вочевидь, теж переживає глибоку кризу. Соціогуманітарні науки в основному зосередилися на вивченні громадської думки з найбільш актуальних питань (політичних, ідеологічних та геополітичних орієнтацій різних соціальних і регіональних груп населення), однак не заглиблюються, зокрема, у з'ясування й пояснення всього комплексу причин та

мотивів з ментальними включно: чому саме так, а не інакше діють наші громадяни, оцінюють ті або інші суспільні події, явища чи політичні постаті, чому вони дотримуються тих або інших орієнтацій, чому в одних випадках вони гостро протестують проти дій влади з мало значущих для їхніх інтересів питань і демонструють байдужість та пасивність, коли вирішується доля країни, а значить, і їхня доля. Без перебільшення можна стверджувати, що в таких, дещо нестандартних проявах поведінки значної частини людей відіграють далеко не останню роль вади успадкованої суспільної свідомості та викривлення типового українського менталітету, набуті нинішніми поколіннями в епоху, коли за них “думала партія”.

Отже, розробка належної обґрунтованої методології суспільних трансформацій є однією з найактуальніших проблем, а методологічний аналіз феномену ментальності як такої і національної ментальності зокрема, притаманних їй рис та ролі в трансформаційних процесах, є предметом даної розвідки.

Концептуальні виміри ментальності

Поняття ментальності, менталітету з'явилося у вітчизняних соціогуманітарних науках порівняно недавно. Ще п'ятнадцять — двадцять років тому вони цілком задовольнялися поняттями суспільної свідомості та самосвідомості, світогляду й вірування, культурної традиції та звичаєвості, моральних цінностей тощо. Цих понять було цілком достатньо для характеристики духовно-практичної сфери життя суспільства за умови, коли методологічний аспект суспільствознавчого аналізу ґрунтувався на пріоритетності матеріальних та економічних чинників, на ідейних засадах патерналізму. Пануюча методологічна парадигма й офіційна ідеологія не сприяли компаративному підходові, коли йшлося про вивчення особливостей генезису та сьогоденного функціонування етносів і націй, їхніх культур та способів життя. Проблеми особливого, самобутнього й неповторного в бутті народів, якщо й вивчалися, то відтіснялися на периферію соціогуманітарного знання. Вимагалось, щоб на передньому плані обов'язково були проблеми інтернаціоналізації та однотипної уніфікації класової структури будь-якого суспільного утворення, що нівелюють етнонаціональне розмаїття, котре, як стверджувалось, закономірно відмирає. Нації поступово зникають і, таким чином, вилучаються з історичного процесу. Тим самим з поля зору суспільствознавців випадали буття й доля окремого народу як такого, а характеристики духовно-практичної сфери суспільства не заглиблювалися до з'ясування своєрідності внутрішнього світу нації. Виходячи із історичних реалій, що склалися після розпаду світової

соціалістичної системи, обговорення і осмислення етнонаціональної проблематики мусять ґрунтуватися на новій методологічній основі і з залученням нового концептуального апарату, використовуючи повною мірою світові наукові напрацювання.

Уже й за радянських часів відчувалася нестача концепту, який би інтегрував усі складові духовного світу людини та суспільства, виражав його сутність і характеризував би окремішній народ як певну історичну соціокультурну спільноту за її характерними особливостями та неповторними рисами. Та ось у вісімдесятих роках минулого століття, коли стало очевидним, що подальші соціальні зрушення стають просто неможливими без послідовного, систематичного залучення духовної сфери до суспільних трансформацій з урахуванням її історичних і сьогоденних особливостей, вітчизняне суспільствознавство стало широко використовувати методологічний потенціал категорії ментальності.

Розкриваючи зміст цього поняття, зазначимо, що ментальність як така є дуже складним і неоднозначно потрактовуваним явищем. Вона складається зі своєрідних світоглядних, моральних, психічних, чуттєвих та інтелектуальних фрагментів, котрі підкреслюють історичну індивідуальність народу, етносу чи нації. В історичному контексті ментальність виступає неповторним соціокультурним феноменом, який проявляє себе через систему духовних цінностей та зміст духовного життя народу, в індивідуальній і колективній поведінці людей, побуті та способі життя, в звичаях, смаках, соціальних і культурних традиціях, віруваннях та міфах, народних і професійних мистецтвах, різноманітних уподобаннях і прагненнях. Ментальність народу накладає відчутний відбиток навіть на такі, здавалось би, цілком інтерсуб'єктивні, малочутливі до етнонаціональних особливостей загальнолюдські сфери діяльності, як філософія та наука. Ментальний вектор простягається так далеко, що дає підстави говорити про відмінності людських цивілізацій, заснованих на відмінних способах світосприйняття і світорозуміння. До цього додамо, що ментальність як особлива характеристика особи і соціуму виявляється не тільки в актах свідомого, соціально-психологічній, звичаєвій та культурних сферах, які доступні безпосередній артикуляції і концептуалізації. Ментальність глибоко закорінена в сфері підсвідомого у вигляді соціальних інстинктів, які постійно дають про себе знати, відчутно позначаються на мотивації, поведінці та вчинках людей, спричиняють своєрідність реакцій особи і соціуму на фактори зовнішнього діяння, надають унікальної забарвленості пізнавальній й самопізнавальній реф-лексії.

Різнманітність сфер, форм і способів прояву робить ментальність концептуально важковловимою, а можливість загального дискурсивного визначення — гіпотетичною. Тому ми часто стикаємося з тим, що всі

знають, що ментальність існує як така, вказують на сфери і явища, де вона себе демонструє, визнають її вплив на поведінку людини й соціуму, на стратегію і тактику людської діяльності. Та коли намагаються окреслити, що вона собою становить, з'ясувати, в чому полягає її суть, як концептуалізувати її зміст і подати його через раціональне визначення, то натрапляють на, здавалося б, непереборні складнощі, котрі змушують багатьох дослідників вдаватися до дещо спрощених схем. Вони зосереджують свою увагу не стільки на з'ясуванні природи ментальності як самостійного феномену, скільки на предметних областях її маніфестації. В таких випадках найчастіше задовольняються оперативними визначеннями конформістського плану, тобто такими, що пристосовуються до власних аналітичних потреб і відповідають концептуальному виборіві автора.

З методологічного боку в такому підході нічого неприйнятнього і неприродного немає. В практиці наукового пізнання постійно вдаються до подібного способу введення понять у контекст дослідження, котрий іменується експлікацією. Однак у випадку з ментальністю, оскільки раціональне визначення поняття ментальності виводиться за межі розгляду сутності явища, це може породжувати відчуття надуманості проблеми, про позірність, вигаданість, а то й містичність цього явища. Тут мають місце ті ж самі труднощі, що й при дискурсивному визначенні ідеальних явищ, психічного взагалі, так само, як і будь-якого граничного поняття.

Достатньо репрезентативний огляд типових для вітчизняних та зарубіжних джерел визначень ментальності, менталітету, котрі фактично є експлікаціями, можна знайти у І. Старовойта. Він відстежує різні контексти функціонування поняття менталітету, виявляє в кожному з них індикаційні взаємозв'язки з фундаментальними якісними характеристиками етносу і особистості, вказує на їх неповноту й однобічність. Підсумовуючи і враховуючи досвід попередніх дослідників, І. Старовойт дає своє визначення менталітету, яке в цілому уникає однобічності попередніх. На його думку, “менталітет — соціально-психологічний феномен, котрий характеризує етнічні спільноти й окремих представників етносу і який визначає спосіб сприйняття та інтерпретації певною етнічною групою навколишнього світу, а також способи і форми теоретичного й практичного відношення до природного і соціального середовища”¹. Менталітет продукується в процесі життєдіяльності етносу й пронизує також “не-свідомі, не-раціональні” рівні психічної активності.

Таке тлумачення менталітету відзначається певною цілісністю і ширшими евристичними можливостями. Проте і йому притаманна та сама вада, що й попереднім. Вона криється за словами “проявляється”, “характеризує” і “визначає”. Без сумніву, менталітет “проявляється”,

“характеризує” і “визначає”. За цією ж логікою визначення мислення звучало б так: “мислення є те, що проявляється в людській мові”. Та чи розкриває це сутність явища? Звичайно, ні. Щоб характеризувати та визначати, сутність сама мусить бути атрибутивно визначеною — чимось відмінним від того, що вона характеризує і визначає. Інакше знову, як і раніше, поставатиме питання, чим все ж таки є менталітет, які є його сутнісні якості, що могли б бути концептуально зафіксованими і знайти певну емпіричну інтерпретацію. Наведене тут визначення не дає відповіді на поставлені питання, залишаючи їх відкритими.

Очевидно, відповідь на питання про сутність ментальності як такої та її складники слід шукати на інших методологічних засадах. Першою методологічною вимогою, якої треба обов’язково дотримуватись, — це уникати подвоєння сутностей. Маються на увазі ситуації, коли не проводиться чіткого розмежування між феноменами, які є власне менталітетом, або його складниками, та феноменами, які є формами його суб’єктивного чи об’єктивного прояву. Проілюструвати цю думку можна, вдумавшись, наприклад, у зміст твердження про те, що менталітет “визначає спосіб сприйняття” навколишнього світу. В ньому використано дві сутності, одна з яких — “спосіб сприйняття” — має дискурсивний характер, може бути артикульована і концептуалізована; друга — менталітет — є чимось невизначеним, не розпізнаваним, не наділена явними властивостями і фактично стоїть за першою як річ у собі. Логічніше буде припустити, що ментальність не є чимось окремим від способу сприйняття навколишнього середовища, а саме й є тим способом світосприйняття і світорозуміння, який відрізняє один етнос від другого, одну цивілізацію від іншої, культуру однієї спільноти від культури іншої спільноти і т. д. Те саме можна сказати стосовно менталітету: він визначає міру рівноважності емоційності й раціональності, індивідуалізму і колективності тощо, бо справді є тією мірою. Усунення подвоєння сутностей зробить феномен ментальності доступним для раціонального осмислення.

Раціональному осмисленню добре слугуватиме також методологічна настанова, відповідно до якої з’ясування природи ментальних сутностей жорстко не пов’язується лише з пошуками якихось стислих формальних дефініцій, а вписується в потужніші концептуальні обшири. Враховуючи виняткову складність та строкатість форм прояву ментальних характеристик соціуму і особистості, помітну мінливість їх в історичному, соціальному та цивілізаційному контекстах, варто звернутися до особливого роду визначень граничних понять, які можна назвати рамковими. Суть таких визначень полягає в знаходженні або виробленні деякої системи абстракцій, які утворюють категоріальні структури, що

окреслюють смислове поле або область визначення, в межах яких можуть варіюватися сутнісні характеристики досліджуваного явища. Таке визначення підпадає під логічну юрисдикцію абстракції відтранспортування об'єкта, яку в більш широкому розумінні С. Кримський розглядає як "конкретний прояв загального методу «блукаючої форми»" ². В застосуванні цього методу важливим є те, що він відкриває можливість встановити відповідність і співмірність якісних характеристик із області визначення з емпіричними прикметами із області значень. Завдяки цьому рамкове визначення забезпечує умови, за яких теоретичні параметри або їх набір у кожній конкретній онтологічній ситуації можуть трансформуватися дослідником таким чином, щоб вказувати для кожного з параметрів відповідний реальний корелят чи об'єктивний аналог.

Передусім слід виходити з того, що ментальність не становить собою самодостатньої сутності, не існує поза суб'єктом. Ментальність постає у вигляді властивості соціального суб'єкта виявляти психічну, емоціональну та інтелектуальну своєрідність, неповторність, самотність в усіх сферах суспільного життя і людської діяльності. Характеризуючи соціальний суб'єкт, ментальність надає йому індивідуальних рис і робить його соціальною особистістю.

Будучи властивістю соціального суб'єкта і підкреслюючи його своєрідність, феномен ментальності конститується в сфері теоретичного й практичного освоєння людиною навколишнього світу, де відбувається процес його трансформації у внутрішній світ особи і соціуму, в акти свідомості й самосвідомості. Тут ментальність є категорією духовного. Як така, ментальність стоїть в одному ряду з феноменами, що репрезентують духовність і дух особистісного та суспільного життя людини. Отже, ментальність не існує поза сферою духовного, як і духовне, відокремлене від ментальності, набуває знеособленого вигляду. Відповідно до своєї природи ментальність пронизує всі різновиди й форми існування духовного, складає невід'ємну частину його змісту. Тому-то на ментальність поширюються всі якісні визначення, притаманні духовності і духові. Як і духу, ментальності властиві суб'єктивна й об'єктивна форми. В своїй суб'єктивній формі ментальність становить собою духовний світ людини, репрезентований динамікою внутрішніх душевних станів і психічними якостями людини, які вона виявляє в своєрідності реакцій на діяння природного та суспільного середовища, а також у своєрідності відповідних протидіань. Вона виступає одним із потужних факторів активізації і спрямування людської діяльності, творчої потенції, формує систему мотивацій поведінки та вчинків, пояснює, чому саме так, а не інакше діє і чинить людина. В суб'єктивній формі мен-

тальність трансформує людину в особистість, наділену індивідуальними рисами.

Об'єктивна форма ментальності становить собою опредмечення своєрідності внутрішнього світу в своєрідність реалій і подій людської життєдіяльності. В процесі об'єктивації суб'єктивна ментальність втілюється в предметні форми — історію, культуру, соціальне середовище, суспільну свідомість тощо, надаючи їм риси самотності і неповторності. Препарувавши відповідно якісні визначення, якими С. Кримський наділяє явища об'єктивного духу, можна стверджувати, що формотворення об'єктивної ментальності пов'язане з “процесом опредмечення внутрішніх станів, тобто виходу за межі ідеальності в предметне буття, з прагненням суб'єкта до самореалізації як окремого культурного світу”. Вона інституалізує себе у “вигляді інтерсуб'єктивного колективного досвіду усіх різновидів суб'єкт-об'єктної взаємодії”³. Тим самим ментальність набуває онтологічного статусу і перетворюється на одну із важливих характеристик своєрідності олюдненого буття. В об'єктивній формі ментальність становить публічність духу, складає суб'єктивний зміст життєвого середовища людини. В методологічному відношенні розрізнення суб'єктивної і об'єктивної форм ментальності, розуміння механізмів їх взаємного переходу має принципове значення для розв'язання проблем реальності ментальних сутностей.

Ментальність за своєю природою є різновидом ідеального. Подібно до уявлення і мислення, психіки й свідомості, художнього образу і знання вона не має своєї власної субстанціональності й тому не може безпосередньо піддаватися випробуванням на дотик, смак чи слух. Вона не може виступати об'єктом безпосереднього споглядання, слугувати окремим рівноправним компонентом у системі реальної взаємодії і справляти безпосереднє діяння на реальні речі, явища та процеси. Ментальність є альтернативою уречевленості в тому сенсі, що не володіє властивостями останньої. Вона є змістом внутрішнього світу соціальних суб'єктів, котрий конституюється в процесі людської життєдіяльності як результат перетворення навколишнього природного і соціального світу в акти суб'єктивності. В процесі ж людської життєдіяльності вона також набуває предметних форм у структурі олюдненого буття і тим самим отримує статус особливої реальності. Як і всякий інший різновид ідеального, ментальність не існує поза своїми матеріальними носіями, проте аж ніяк не зводиться до них. Тут має місце пряма аналогія зі статусом реальності людського мислення, яке не існує поза актами рефлексії та його матеріальними носіями — предметними формами й сукупністю знакових систем, зокрема, мови. Для логіки мислен-

ня емпірично задається через властивості мови. Аналізуючи мовні каркаси та лінгвістичні структури, логіка оголює інший, вторинний пласт реальності — реальності ідеального, яка репрезентує процеси міркування та мислення. Говорячи словами С. Пролеєва стосовно природи царства ідеального, можна сказати, що феномен ідеального “не даний безпосередньо, його можна лише углядіти в іншій реальності й розшифрувати в процесі аналізу”⁴. За мовними каркасами та лінгвістичними структурами логіка відкриває властивості і закони мислення, притаманні йому логічні структури та концептуальний лад.

Такий підхід має значення загальної методологічної засади, яка повною мірою відповідає природі ментальності і потребам її дослідження. Ментальність тут постає для суб'єкта реальністю через процеси рефлексії, самоспостереження та самоусвідомлення свого внутрішнього світу, комплексу почуттів і переживань, схильностей та уподобань або через процеси абстрагування від її предметних форм і матеріальних носіїв. Вивчаючи типові умови природного та соціального буття людини, характерний спосіб життя особи й соціуму, історичні події та явища, надбання культури, традиції і звичаї народу, поведінку та вчинки соціальних суб'єктів, дослідник вичленовує ментальні структури суб'єктивного, духовного й ідеального, що вимальовують індивідуальність людських спільнот.

Характеристика ментальності через категорії суб'єктивного, духовного і ідеального не є власне її визначенням. Вона лише окреслює границі смислового універсуму, який стоїть в опозиції до універсуму, що окреслюється категоріями об'єктивного, матеріального та бездуховного. У середині смислового універсуму ментальність виявляє властивий їй концептуальний зміст і інтенцію до співвіднесення з конкретними областями можливих емпіричних значень. У цьому також закладені основи внутрішньої диференціації змісту поняття ментальності. Залежно від сукупності змістових якостей, котрі приписуються ментальності, та їх емпіричної зорієнтованості ментальність модифікується і розвертається множинністю своїх ракурсів. В одному з них вона редукується до замкненої системи смислів і постає у вигляді специфічного образу або іпостасі. В системі смислів, що маніфестуються сукупністю реакцій на зовнішні діяння та внутрішні спонукання, чуттєвими станами й перебігом почуттів, душевними переживаннями та співпереживаннями, духовними уподобаннями й прихильностями, відчуттям духовної спорідненості, ментальність висвітлюється своїми специфічними гранями, які адекватно передаються через поняття душі.

Як зазначає М. Попович, внутрішній світ, психічне життя людини “навіть чи може бути втиснуте в якісь параметри”. Йому притаманна

висока міра “стихії неупорядкованості”, швидкий і лабільний перебіг афектів. Проте ментальні стани внутрішнього світу можуть бути вивчені, концептуалізовані й артикульовані, отримати “більш-менш регулярний опис”⁵. Душа людини сповнена станами, що мають виразний зовнішній прояв і можуть ідентифікуватися як емоційність — раціональність, пристрасність — байдужість, віра — зневір’я, надія — безнадія, любов — ненависть, вразливість — черствість, лагідність — жорстокість, егоїстичність — альтруїстичність тощо. Через ці ментальні стани абстракція душі набуває емпірично підтверджуваних характеристик.

Сучасна наука використовує поняття душі в якості поняття, що має самодостатнє смислове навантаження, нечасто й обережно. В філософській традиції воно здебільшого вживається для означення суб’єктивного ества людини на протилежність тілесності та об’єктивному духові або зводиться до означення чогось невидимого, надчуттєвого, містичного. В науках, що вивчають душевні стани людини як природні явища, це поняття поступово замінюється поняттям психіки, яка, зрештою, також означає душу, однак отримує дещо інше трактування — особливої форми відображення дійсності, котра включає відчуття, сприймання, почуття, уяву, пам’ять, мислення, свідомість тощо. При такому тлумаченні поняття психіки досягає належної загальності, проте стає явищем інтерсуб’єктивним і знеособленим. А найгірше те, що при цьому з поняття психіки, по суті, вилучаються сенси, котрі уособлювала в античні часи Психея — витонченість почуттів, унікальність та пристрасність людського духу.

Тому в окремих розділах психології персоналістичного спрямування, зокрема, в інтроспективній психології, поняття душі не тільки не втрачає, а й зміцнює свої позиції, набуваючи самостійного змісту і репрезентуючи психічну індивідуальність особи. Широке використання поняття душі пов’язане з діяльністю так званої психологічної школи, котра виникла і діяла в другій половині XIX ст. в Німеччині та Франції. В наукових працях її представників зміст поняття душі розширився і поглибився завдяки пов’язанню його з формами соціальності і застосуванню у вивченні психічної індивідуальності людських спільнот. У концепціях представника психологічної школи того часу Г. Лебона душа виглядає феноменом, який створюється сукупністю “моральних та інтелектуальних особливостей”, “запасом ідей і почуттів”, “вірувань та інтересів”. Душа, вважає Г. Лебон, характеризується високим ступенем стійкості і передається від покоління до покоління, незначно змінюючись під впливом середовища. Вона стає властивістю не тільки психічного складу особи, а й атрибутом такого типу соціальності, як сім’я, виступаючи первинною ланкою колективної душі. В процесі життєвих взаємодій і спілкування колективна душа поширюється на потужніші

типи соціальності — жителів села, міста, провінції, країни в цілому і знаменує собою виникнення вищих ланок колективної душі — народної душі або національної душі, а також поняття батьківщини. Все це “надає психічному складові народу великої подібності та великої міцності, ... величезної сили”⁶. Душа становить собою серцевину прихованих в людині або соціумі внутрішніх творчих сил. Поки народна, національна душа повсюдно й повсякденно демонструє ці риси, народ, нація живуть і розвиваються. Якщо вони слабнуть, нації занепадають і зникають як суб'єкти історичного процесу.

Слово “ментальність” за своїм етимологічним походженням означає душу, вірніше, “склад душі”. Однак у сучасному термінологічному застосуванні поняття ментальності і душі мають істотні відмінності. Поняття душі поширюється лише на частину явищ та їх властивостей, що складають обсяг поняття ментальності, і змістовно відображає лише відповідні грані останньої. Ментальність в іпостасі душі постає психічною налаштованістю людини, виражає персональні прояви людської та історичної особистостей, котрі в повсякденній мові загалом передаються словами “людська вдача”, “людська натура” і т. п. В термінах логіки поняття душі характеризуватиметься видовою відмінністю ментальності.

У другій своїй іпостасі ментальність виступає тоді, коли висвітлює духовні особливості соціальних суб'єктів через сукупність інтерсуб'єктивних атрибутів, котрі виокремлюють якусь людську спільноту з соціального або історичного контекстів. Суть виокремлення полягає в тому, що та чи інша людська спільнота сприймається її членами, а також суб'єктами, що знаходяться поза нею, як щось інше, специфічне, відмінне від інших спільнот. До таких інтерсуб'єктивних компонентів ментальності зараховують мораль і моральність, узвичаєння і звичаєвість, вірування і стереотипи мислення, чесноти і духовні цінності. Вони маніфестують себе через імперативи, приписи та норми поведінки, через побут і уклад життя, традиції та новації, звичаї і обряди, через особливості соціальної організації, суспільні інститути і характер цивілізації. Духовні особливості народів та їх маніфестанти формуються і живуть упродовж віків, читаються “на кожній сторінці їх історії” (Г. Лебон), стверджують автентичність історичних спільностей. Такий образ ментальності покривається поняттям етосу. В певному відношенні, а саме стосовно форм маніфестації, етос позиціонується в якості альтернативи душі. Якщо поняття душі фіксує зміст ментальності, повернутий у внутрішній персональний світ соціальних суб'єктів, то поняття етосу відображає сублімацію змісту ментальності в міжособистісній категорії соціальності, в невід'ємні риси своєрідності людського буття.

Ментальність становить собою вмістище спонукальних мотивів до дії, до ділової, соціальної, культурної та політичної активності. В цьому ракурсі ментальність конституюється на вищих щаблях розвитку організації суспільства, коли відбувається усвідомлення людністю власних особистих і колективних інтересів в основних сферах суспільного життя, їх єдність. Основним знаряддям виразу та реалізації інтересів і прагнень є дія — поведінка і вчинки, спільні для переважної маси представників соціальних угруповань, суспільно-політичні і громадянські рухи, висунуті ними ідеї та проекти, форми волевиявлення народу й різні види боротьби, що нерідко досягає високого напруження і гостроти. Останнє стосується насамперед суспільно-політичних та громадянських рухів, що ведуть боротьбу за національне, соціальне і політичне визволення. В поєднанні з волею інтереси і прагнення надають діяльності соціальних суб'єктів належної зосередженості й цілеспрямованості, наполегливості, послідовності і домагальності в досягненні мети, у втіленні уявлень, ідей і соціальних проектів в суспільно-історичну й культурну дійсність. Сукупність цих та деяких інших вольових якостей повністю уміщається в те, що в соціальних і психологічних теоріях неодмінно називають характером.

Як ментальна риса, характер притаманний і окремій особі, і будь-якому типові колективності, якщо вона досягла належного рівня саморозвитку. Від того, властивістю якого типу соціальних носіїв є характер, можна говорити про розмаїття його конфігурацій, зокрема, особистий характер, етнічний характер, національний характер, народний характер. Попри спорідненість цих конфігурацій, вони мають важливі відмінні нюанси. Етнологів, етнографів та етносоціологів особливо цікавлять зміст та функції етнічного й національного характерів, оскільки в них полягає воля і сила нації до ствердження себе в якості самостійних суб'єктів історичного і культурного процесів. У глибинах національного характеру нерідко знаходять ключ до розуміння і пояснення тих трансформацій, що відбуваються з нацією: її злетів і падінь, величі й нищості, домагань і уявлень про свою історичну місію, зрештою, розуміння й пояснення того, як складаються її стосунки з іншими народами.

Невід'ємною ментальною якістю людини і суспільства, яка постає сутнісною рисою, станом людської душі й національного характеру, є віра. Людина і суспільство мають вірити передусім у самих себе, в свої сили й покликання, своє щасливе майбутнє. З цього ряду не можна виключити й релігійних вірувань, без яких неможливе нормальне функціонування і стабільність внутрішнього світу людини й суспільства. Кожна людина в своїй душі мусить мати щось святе, те, в що вона вірить і перед чим може з благоговінням схилити голову. Святість сповнює душу, робить людину людяною, а суспільство — добропорядним і доброзичливим.

Руйнування віри призводить до деградації соціальності і занепаду нації. Людство мусить мати свої ідеали. І не просто мати, а вірити в них і бути готовими до дії, навіть жертвності заради них, що означає виявляти високі моральні якості і чесноти, відданість нації і народу. Віра є настільки істотним якісним означенням ментальності, що буде цілком виправданим перефразування відомого вислову: скажи, у що ти віриш, і я скажу тобі, хто ти є. В єдності віри і дії знаходить свій яскравий прояв вищий дух моральності та доброчесності. Його зразки можна знайти в історії кожного народу. На сторінках історії українського народу зразки самовідданої віри і високого духу виписані національно-визвольними змаганнями різних епох, подвигами українців у Великій Вітчизняній війні, жертвним подвигом української молоді під Крутами, приреченою на поразку боротьбою УПА. За радянських часів — це яскрава і водночас трагічна історія вільнодумства і дисидентства. Значення цих зразків для згуртування і зміцнення нації надзвичайно високе. Вони повстають як невмирущі моральні авторитети, які заряджають людство вірою в своє прийдешнє, додають сил і енергії за нього боротися, вказують орієнтири на шляху до реалізації ідеалів, у той час як зневір'я сіє апатію і розпач, паралізує волю, породжує нездатність колективно, згуртовано й результативно діяти. Суспільство, яке має свої моральні авторитети, віру в себе і свої сили, стає спроможним взяти свою долю в свої руки й досягти бажаної мети.

Соціальні носії ментальності

Менталітет народу формується упродовж усієї його історії і є продуктом довготривалого історичного розвитку. Він відображає своєрідність суспільно-історичного досвіду, нагромадженого в економічній, соціальній, політичній та культурній сферах життя. Ментальність разом з матеріальними чинниками інтегрує народ, націю в єдине ціле, складає основу національної ідентичності та ідентифікації особистості, споріднює один народ, націю з іншими та відрізняє його від них, робить його неповторно самобутнім. Тому ментальність як суспільний феномен глибоко поєднана сутнісними зв'язками з соціальністю, з її історичними трансформаціями. Вона є динамічно корелятивною історичним типам соціальності, які виступають її суб'єктами, носіями, враховує їх своєрідність, відображає їхню природу і сама надає їм особливий оформленості.

Таке визначення має сенс не тільки щодо окремої людини або особи. Воно стосується будь-якого реального соціального суб'єкта — соціальної групи і соціальної верстви, етносу, нації, окремого народу чи надетнонаціональних одиниць. Стосовно національних утворень

С. Кримський зазначає, що нація має такі ж “індивідуальні риси, як і особа”, демонструє свою “індивідуальну неповторність”, бо “сама є історичною особистістю”⁷. Звичайно, вияв та функціонування ментальності в контексті різних соціальних суб’єктів матимуть свої якісні відмінності, що задають логічні підстави для проведення за цією ознакою відповідної її типології. В результаті ми отримуємо можливість говорити про своєрідну ментальність особи, родинну ментальність, етнічну ментальність, національну ментальність тощо. В історичній ретроспективі й перспективі названі різновиди ментальності тісно пов’язані між собою і покриваються поняттям ментальності народу. Вони зумовлюють один одного й в межах допустимої абстракції можуть бути ототожені, однак з методологічного боку їх розрізнення забезпечує необхідну прив’язку поняття ментальності до конкретної предметної області і надає йому концептуальної однозначності.

Безпосередніми суб’єктами, носіями ментальності можуть бути і окрема особа, і будь-який соціум — від окремо взятої соціальної групи до інтернаціональних та геополітичних спільнот. У кожному конкретному випадкові зміст і обсяг поняття ментальності буде суттєво варіюватися залежно від того, яку історичну спільноту людей будемо брати до уваги — сім’ю, родину чи кривний рід, етнографічну групу чи етнос, етнічну націю, або просто націю, або політичну націю, традиційну чи модерну націю, тип цивілізації. Одна справа — ментальність етносу або етнічної нації і зовсім інша — ментальність політичної нації. Якщо ментальність етносу, скажімо, глибоко закорінена в його історію і переважною мірою становить собою наслідок історичної традиції, то ментальність політичної нації є явищем, набутим у процесі міжетнічного спілкування та етнонаціонального співробітництва в межах суверенного державного утворення. Найчастіше в основі ментальних характеристик політичної нації лежить менталітет корінного або титульного народу з відповідними нашаруваннями ментальних особливостей етнонаціональних меншин.

Нерозмежування соціальних носіїв та відповідних їм типів ментальності робить аналіз абстрактним і концептуально нечітким.

Цим зумовлена та обставина, що одна із провідних методологічних засад конкретної постановки питання про зміст і властивості феномену ментальності, рівень його витлумачення полягає в необхідності попереднього виділення і категоріального структурування суб’єкта, носія ментальності, в потребі провести компаративний аналіз його різновидів. Простіше кажучи, на самому початку треба з’ясувати, про що йдеться, ментальність якого суб’єкта ставиться намір окреслити і осмислити. Відповідно до поставлених цілей зосередимося на спорідненості та відмінностях провідних, базових історичних спільнот людей — особи,

етносу, етнічній нації або просто нації, політичній нації. Необхідність такого підходу пояснюється ще й тим, що у вітчизняній і у зарубіжній літературі мають місце значні термінологічні розбіжності і концептуальна нечіткість у трактуванні зазначених категорій, на що звертає увагу чимало дослідників, зокрема, американський соціолог та політолог К. Симонс-Симонолевич в статті “Поняття нації: спроба теоретичного пояснення”⁸. При зіставленні феноменів етносу, етнічної нації і політичної нації мимоволі зароджується думка про наявність об'єктивної послідовності та історичної наступності у формуванні людських спільностей, які відіграють роль суб'єктів суспільно-історичного процесу, причому особливе місце серед них належить етносу. Етнос раніше від інших з'явився на історичній арені і фактично започатковує корінні ознаки великих історичних спільностей, що народжуються в наступні епохи. Тому один із шляхів, що ведуть, наприклад, до з'ясування природи модерної нації, може цілком логічно відштовхуватися від феномену етносу, взятого в його сучасному розумінні.

Пройшовши довгу й складну смислову еволюцію від античних часів до сьогодення, поняття етносу стабілізувало свій зміст і почало використовуватися для позначення більш чи менш великого угруповання людей, яким притаманні спільні ознаки. Твердження про стабілізацію змісту зовсім не означає, що поняття етносу знайшло своє формальне визначення і набуло строгої однозначності в усіх контекстах аналізу. Зараз, як і раніше, продовжуються дослідження природи етносу та точаться дискусії щодо окремих змістовних аспектів його характеристик: якісного і кількісного набору ознак, притаманних етносу, їх інтеграційної здатності, історичної та соціальної варіабельності, рівноважності в конкретному емпіричному окресленні й впізнаванні етносу як такого тощо. Зокрема, П. Р. Брас вирізняє три способи визначення етносу — у “поняттях об'єктивних ознак, через посилання на суб'єктивні почуття, шляхом опису особливостей поведінки”⁹. Кожний з цих способів ґрунтується на відомому переліку ознак, абстрагованих від реального демографічного утворення і відповідним чином концептуалізованих. Вони можуть окремо чи в певному поєднанні не без успіху використовуватися для потреб теоретичної реконструкції та емпіричної індикації етнічних угруповань. Ю. Бромлей припускає, що для цієї мети цілком достатньо заглибитися в ціннісні домінанти культури, оскільки саме в ній “зосереджені всі основні розпізнавальні особливості етнічних одиниць”¹⁰. Т. Еріксен пов'язує поняття етносу, етнічності з характеристиками “таких взаємин між групами, коли ці групи вважають себе культурно особливими і такими їх вважають інші”¹¹. В цих визначеннях увага фокусується на сфері свідомості, однак це аж ніяк не суперечить визначенню етносу за об'єктивними ознаками. Р. Скемергорн розглядає ет-

нос як етнічну групу, якою виступає “певний колектив, що є частиною більшого суспільства”, якому він надає статус “домінантної групи”¹². При такому розумінні етнос редукується до етнічної меншини у складі цілого, а ціле ставиться поза етнічністю. Хоча насправді ніщо не заважає “більшому суспільству” характеризуватися власною етнічністю і, тим самим, підпадати під загальне визначення етносу.

Дж. Гатчінсон та Е. Д. Сміт не розділяють характерні риси етносу на якісь блоки типу об’єктивних, суб’єктивних чи біхевіористських, оскільки не завжди це можна зробити з належною однозначністю. І в цьому є певний резон. Так, спільна культура і культурна однорідність спільноти можуть стати складниками кожного з наведених блоків залежно від контексту функціональних взаємодій. Для ідентифікації етносу Дж. Гатчінсон та Е. Д. Сміт надають перевагу комплексу основних визначальних рис без врахування їх онтологічного статусу. З огляду на такий підхід вони прив’язують поняття етносу до відокремленої частини “населення, що має власну назву, міфи про спільне походження, спільну історичну пам’ять, один або кілька елементів спільної культури, прив’язаність до батьківщини і усвідомлення своєї єдності хоча б серед деяких осіб”¹³. Більшість із цих шести основних характеристик не є елементарними, становлять собою узагальнену назву кількох первинних рис етнічності. Так, до спільної культури дослідники зараховують спільну міфологію, релігію, фольклор, традиції та звичаї, мову тощо. В функціональному відношенні такий підхід має свої переваги, оскільки кожна з виділених характеристик за певних умов індикації може стати самостійним визначальним критерієм виділення етносу із множини інших соціальних спільностей, за інших умов — не мати найменшого значення.

Усе ще дискусійним залишається питання про значення расових та антропологічних ознак у визначенні природи етносу. З одного боку, висока динаміка переміщення населення, особливо в нашу епоху, і, як наслідок, демографічна дифузія народів дедалі більше й більше нівелюють, стирають расові і, в першу чергу, антропологічні відмінності між людьми, роблячи в багатьох випадках натуралістичні критерії етнічної ідентичності щонайменше недостатніми, а в деяких випадках — просто непридатними. З другого боку, практика міжетнічних стосунків масово демонструє, що в контексті самовизначення “свій — чужий”, особливо на особистісному рівні, расові та антропологічні виміри відіграють істотну роль. Щоб переконатися в цьому, досить пригадати прояви сегрегації за расовими ознаками, що мають місце в багатьох країнах світу. Всім добре відоме становище “червоношкірих” та “чорношкірих” в США, осіб “кавказької національності” в Російській Федерації. За дослідженнями деяких фахівців, зокрема, із Центру економічних і політичних до-

сліджень ім. О. Розумкова та Інституту демократії ім. П. Орлика, результати яких систематично публікуються в масовій пресі, в Україні на побутовому рівні теж мають місце колізії з етнічним забарвленням, котрі певні громадсько-політичні організації намагаються використовувати в вузько партійних цілях^{13а}. Навіть під європейські інтеграційні процеси можна, при бажанні, підвести натуралістичне підґрунтя. Згідно з дослідженнями французьких генетиків, сучасні європейські нації в своїй антропологічній еволюції походять від вісьми батьків спільного типу. Зараз ця обставина не відіграє поки що помітної ролі, проте мати її на увазі не зашкодить.

Більшість сучасних етнологів та етносоціологів воліють не вдаватися до натуралістичних означень, не включати расові та антропологічні характеристики у визначення природи етносу, причому це робиться аж ніяк не із наукових міркувань, а радше з ідеологічних. Жахи, яких завдала ідеологія і практика расизму у ХХ ст., змушує дослідників досить обережно користуватися, а краще не вживати расових та антропологічних категорій, щоб мимохіть не підсипати нових поживних речовин до ґрунту, в якому паразитують расові теорії. Вони висувають на передній план соціологічні характеристики і редукують природу етносу до соціальної структури.

Соціологічний підхід, уникнувши пасток натуралістичного, породжує свої труднощі. Він не в змозі запропонувати практичної методології для пояснення і усунення загострення стосунків між етнічними групами, які в соціальному відношенні є суцільно інтегрованими до потужної загальної спільноти. Такі проблеми існують в Бельгії, Іспанії, Канаді, Німеччині, Фінляндії, Франції та інших європейських країнах. Подібні проблеми можуть реально назріти в Сибіру та на Далекому Сході у зв'язку з інтенсивним заселенням цих регіонів Росії представниками жовтої раси. В усякому разі, скорочення слов'янського демографічного ресурсу досить серйозно турбує російську владу та демографів^{13б}. Та й на міжособистісному рівні в усіх народів світу має місце непохитна парадигма визначення родинних спільностей за кривими ознаками. В деяких випадках на родинному ґрунті можуть складатися великі і стабільні демографічні утворення етнічного типу, наприклад, джузи у Казахстані, на яких можуть проростати соціально-політичні клани.

З усього цього логічно випливає принаймні два висновки. По-перше, в методологічному відношенні ні натуралістичний, ні соціологічний підходи, взяті самі по собі, не відтворюють природи такого складного та варіабельного організму, яким є етнос, бо розглядають етнологію не як природний, то як соціальний процеси. В дійсності становлення етносу відбувається у формі природного і одночасно соціального процесу. Етнос виникає і розвивається як природно-соціальний фено-

мен. У реальній практиці емпіричної етнічної ідентифікації має місце звернення як до натуралістичного, так і до соціологічного концептуального апарату. По-друге, жодна з індикаційних ознак не має абсолютно характеру і не може бути беззастережно зарахована до всякого угруповання людей, щодо якого є підстави вважати його етносом. Одна і та ж теоретично окреслена риса (скажімо мова, культурна традиція, антропологічний тип, тип ментальності) в емпіричному вимірі може мати в одному випадку вирішальне значення, в другому — другорядне, в третьому — жодного. Тому в індикаційному віднесенні поняття етносу до етнічних чи етнонаціональних спільностей може вибиратися одна з багатьох характеристик у значенні домінантної без якихось застережень щодо інших, але вона має достеменно відповідати вимогам достатності для підкреслення своєрідності етнонаціонального угруповання, його внутрішньої консолідованості та зовнішнього розпізнавання. На цій обставині наголошує, зокрема, Е. Д. Сміт, коли зазначає, що саме у такий спосіб діють мало не всі теоретики. “Мацціні, — пише він, — вказував на унікальну географію Італії, Полак — на поклоніння Калі в Індії, Блайден і Сенгор — на чорноту і духовність африканців; на перших же французьких націоналістів більше враження справляли спільні закони й інституції, аніж лінгвістична однорідність... В Греції, Ізраїлі, Бірмі, Пакистані та Індонезії велику потугу у самовизначенні становила релігія... Лінгвістичний критерій набував соціальної ваги тільки в Європі й на Середньому Сході (до певної міри)”¹⁴. Іншими словами, в кожному конкретному випадку консолідуючу та виокремлюючу функцію може відігравати кожна теоретично обґрунтована характеристика етнічності.

Звідси стає зрозумілим, що будь-яке онтологічне визначення природи етносу, що реалізує натуралістичний чи соціологічний підходи, в принципі не може мати загального значення і сподіватися на однозначну емпіричну інтерпретацію. На нашу думку, більш ефективним був би методологічний підхід, який розглядає природу етносу в органічному поєднанні натурних та соціальних компонентів і реконструює їх в адекватну теоретичну систему. Кожний з цих компонентів сам чи в комбінації з іншими несе в собі потенційну можливість, а не обов'язковість емпіричної інтерпретації і, таким чином, може виконати функцію достатнього критерію етнічності. До того ж, теоретична система повинна формулювати умови, за яких критерії етнічної ідентичності варіюються залежно від історичного, соціального, культурного, демографічного, географічного чи іншого контексту розгляду. Такий підхід з повним правом можна назвати функціональним. Він не пов'язує наперед визначення природи етносу з якоюсь однією навіть достатньо важливою якісною характеристикою, а розробляє широку систему рівнозначних якісних характеристик. Розпізнавання етносу в кожному конкретному випадку

здійснюватиметься за допомогою логіко-пізнавальної операції, яку можна назвати методом емпірично підтверджених характеристик. При цьому емпірично підтвердженими характеристиками визнаватимуться виразні, здатні регулярно проявлятися властивості людського об'єднання, які можуть бути зафіксовані розумово і сприйняті чуттєво та за якими етноси розпізнаються їхніми членами, а також індивідами, що знаходяться поза ними. Емпірично підтверджені характеристики закріплюють за етносами статус самобутності, виконують функцію критеріїв ідентифікації етнічності та самоідентифікації особи.

Якщо виходити з існуючих теоретичних напрацювань з питань, що нас цікавлять, і практичного оперування критеріями етнічності, то стає очевидним, що фактично має місце два хоча й тісно пов'язані, однак відмінних рівні прояву емпірично підтверджуваних характеристик — рівень соціуму та рівень особи.

У першому випадку, тобто на рівні соціуму, до емпірично підтверджених зараховують характеристики, котрі реально віддзеркалюють етнічну своєрідність соціуму, внутрішню консолідованість і зовнішню відмежованість стосовно інших історичних спільностей. Саме такими характеристиками вважають територіальну, расову чи антропологічну спорідненість, спільне походження, суспільну історію та історичну пам'ять, спільні традиції і звичаї, лінгвістичну, культурну та релігійну однорідність, етнічну свідомість і ментальну виразність. Проте з позицій функціонального підходу звична система конструктивних ознак виглядає дещо неповною, особливо в сфері буття соціуму. До неї не включено кілька істотних характеристик буттєвого плану, вельми важливих з ретроспективної точки зору в контексті з'ясування історичної закоріненості етнічної та етнонаціональної свідомості й ментальності.

До буттєвої основи формування, розвитку та, звичайно, ідентифікації етносу звертається чимало вітчизняних і зарубіжних дослідників. Для всіх них суттєвим є розуміння буття етносу як деякої реальності, що зумовлює його існування і відтворення, хоча його трактування в кожного з них далеке від однозначності. Серед вітчизняних авторів ґрунтовний і достатньо повний огляд існуючих точок зору зроблено М. Степиком. Відстежуючи розмаїття поглядів в історико-філософському процесі й певним чином систематизуючи їх, М. Степико виділяє і аналізує основні буттєві концепції етногенезу — діяльнісну, поведінкову, "чуттєвих даних", соціокультурологічну, пасіонарну, інформаційну, з'ясовуючи їхні пізнавальні можливості й вразливі місця. Сам же автор дотримується і розвиває "досвідну" концепцію, згідно з якою буття людини та соціуму конститується в процесі людської життєдіяльності, де формується життєвий світ і складається життєвий досвід. Концепція виводиться ним з категоричного твердження, що "єдиною формою, в

якій може бути визначена людина і в якій вона дана сама собі, є її життєвий досвід”¹⁵. На його думку, такий методологічний підхід відкриває перед дослідником широкі можливості. “Аналізуючи досвід людського існування, — зазначає він, — ми водночас маємо справу з етнічним буттям у всьому його різноманітті, багатогранності та неповторності”¹⁶. Поза деякими застереженнями досвідна концепція буття справді спроможна пояснити чимало якостей етнонаціонального процесу та типів ментальності, що його супроводжують. У межах нашої розвідки звернемося лише до предметно-діяльній складовій буття людини і соціуму, адже відомо, що саме предметна діяльність є необхідною передумовою становлення соціальності як такої та її типів. Саме вона в історичному антропогенезі перетворює природну сукупність індивідів на соціальну категорію, якій притаманні належний рівень усупільнення, взаємин між індивідами та нарощування засобів спілкування, ментальна однорідність.

Щоправда, діяльність як така є приналежністю будь-якого типу *Homo sapiens*, людини взагалі. В своїй сутності вона не містить якихось якісних визначень, з котрих безпосередньо випливають ті чи ті особливості людського соціуму та його менталітету. Однак в абстрактному вигляді предметна діяльність існує лише в теорії. В дійсності ж предметна діяльність модифікується й структурується, набуваючи розмаїття форм і різновидів. У такому онтологічному ракурсі предметна діяльність становить буттєву основу, на якій вибудовуються адекватні форми людської життєдіяльності, що вже безпосередньо вимальовують обличчя соціуму, включно з етнічним та етнонаціональним. У цьому контексті треба виділити насамперед продуктивну трудову діяльність, що покликана забезпечити фізичне існування людності та фізичне відтворення людського роду. В ретроспекції вони постають як специфічний різновид господарської зайнятості і властивий йому усталений спосіб людського співжиття, що зберігають стійкий вплив на подальший етнонаціональний процес. Цілком очевидно, що специфічний вид зайнятості — землеробство, скотарство, ремісництво, торгівля, завойовництво, а також усталений спосіб життя — кочовий чи осілий, сільський чи міський, матримоніальний спосіб поведінки тощо історично трансформуються й закріплюються в сутнісних рисах соціуму, роблячи його самобутнім утворенням. На їх основі виникає особливе світосприйняття і світорозуміння, формується самобутня культура, традиції, звичаї, вірування, а також складається суспільна психологія й мораль, етнічна свідомість і ментальність.

Звісно, така теоретична конструкція дещо спрощено подає процес етнотворення. Зокрема, вона не враховує зовнішні фактори впливу, реальну взаємодію етносів, можливі нашарування в процесі історичного

розвитку одних етнічних структур на інші, що не може не вносити коректив у зазначену теоретичну конструкцію. Разом з тим не можна не помітити дивовижної стійкості цієї конструкції. Так, у сучасному світі, який зараховують до епохи планетарної глобалізації, не зважаючи на надзвичайно високий рівень демографічної динаміки і дифузії, етнічно-національні спільноти, що історично склалися, не зазнають істотних етнічно-національних буттєвих та ментальних змін, а продовжують функціонувати стабільно. Намагання ідеологів всебічної європейської інтеграції відшукати появу спільних буттєвих та ментальних ознак європейськості не увінчалися успіхом й досі. У проекті Конституції Європейського Союзу навіть довелося вилучити положення про християнські основи європейської цивілізації. Це пояснюється буттєвою та ментальною своєрідністю кожної з європейських етнічно-національних спільностей, глибоко закоріненою в історично усталених формах життєдіяльності та відповідному менталітеті. Повинно пройти не одне десятиліття, а то й сторіччя, щоб спільні духовні основи європейськості стали істотно відчуватися.

Тому включення буттєвих складових, таких, як усталені форми життєдіяльності соціуму, історично домінуючий спосіб господарської зайнятості, специфічний уклад життя, що транслюється через покоління, до теоретичної моделі можливих емпірично підтверджуваних характеристик робить розуміння природи етнічності, своєрідності етнічно-національної ментальності більш глибоким і різнобічним, а методологію їх дослідження — функціонально гнучкішою й адекватнішою розмаїттю людських спільностей.

На особистісному рівні емпірично підтверджені характеристики певним чином модифікуються в критерії етнічної ідентифікації, коли з'ясовується приналежність індивіда чи сукупності індивідів до знаної етнічної спільноти шляхом особистого вибору, тобто в ситуації самовизначення (я — українець) або встановлення етнічної приналежності з боку інших суб'єктів (він — українець). Тут консолідуючої сили набуває взаємне почуття свого або чужого щодо людини зі свого угруповання і чужого щодо людини з іншого угруповання. На особистісному рівні буття етносу далеко не вичерпується суспільним матеріальним та духовним виробництвом. Воно неодмінно зосереджує в собі все багатство форм відтворення життя і передбачає буття людини в сім'ї, родині, побуті, культурі, віртуальній реальності тощо. Для концептуалізації буття етносу на особистісному рівні Б. Попов використовує такі означення, як життєвий процес та життєвий світ людини, в якому вона здійснює свої функції, що забезпечують їй існування, розвиток і відтворення. «Етнічна спільнота, — зазначає він, — реалізується передусім в безпосередньому життєвому процесі — там, де відтворюється людський

субстрат, люди народжуються, живуть і вмирають, знаходиться дім людини, тобто таке середовище, в якому одна людина є продовженням другої, де почуття одного забезпечують розум другого, моя пам'ять і вміння є нашою пам'яттю і вмінням”¹⁷. У цьому процесі тип ментальності має історичну тяглість, передається від дідів до батьків, від батьків до дітей, від особи до особи.

На цьому рівні істотно задіюються особистісні сфери: психічного, фуптєвого та емоціонального, свідомого й інтелектуального, виховання та індівідуального життєвого досвіду. В процесі етнічного самовизначення особа встановлює і визнає себе належною до знаної їй історично сформованої спільноти, усвідомлює свій родовід від батьків до пра-батьків, визнаючи свою культурну й ментальну спорідненість з нею, залучається до рідної, материнської мови, акцептує свою рідну землю і формує в собі “чуття єдиної родини” (П. Тичина), приймаючи спільну назву. Особа усвідомлює реальні взаємодії між собою та іншими членами соціуму, колективну солідарність і виявляє готовність до колективних дій. Вона позиціонує себе у відношеннях “свій — чужий”, “ми — вони”, “наша земля — чужа земля”, наповнюється почуттям батьківщини і виявляє прив'язаність до неї. Етнічне визначення особи в такому аспекті можна ототожнити з етнічною соціалізацією, коли соціум узагалі через контекст життя чи цілеспрямовані дії формує своїх співвітчизників і тим самим самовідтворюється.

На відміну від соціуму етнічна ідентифікація особи відбувається в умовах, коли людина перебуває в стані множинності регулярних взаємодій іншого характеру. Вона супроводжується і сполучається з іншими типами ідентифікацій: за статтю, віком, місцем проживання, освітою, професією, релігією, політичною преференцією тощо. Особистість перебуває в контексті багатьох ідентифікацій. Вона стає ніби епіцентром, в якому перехрещуються найрізноманітніші соціогенні та етногенні зв'язки, роблячи її водночас членом багатьох реальних чи формальних співтовариств. Це накладає на етнічну чи етнонаціональну ідентифікацію різні нашарування включно з тими, котрі нівелюють або, принаймні, її послаблюють, внаслідок чого особа може функціонально або фактично виводитись за межі етносу (навіть коли вона практично знаходиться в ньому), включаючись в широкі надетнічні утворення (для прикладу: українець — слов'янин — європеєць — індоевропеєць — представник білої раси — *Homo sapiens*); або вписуватися в трансетнічні спільноти (жіноцтво, християни, інтелігенти, бізнесмени, вчені); або утворювати одиниці нижчого порядку (сім'я, родина, колектив, громада, регіональні (галичани, донеччани, міщани) та субетнічні групи (кримські татари, гагаузи), місцеві різновиди основної етнічності (лемки, русини)). В кожному випадку одночасна належність особи до різних

типів соціальності помітно позначається на основному типіві її ментальності, надаючи їй особливого забарвлення і функціональних нюансів.

Котра із щойно названих багатьох ідентифікацій є для особистості в даний момент найістотнішою, узалежнюватиметься конкретними об'єктивними чи суб'єктивними чинниками, характером міжособистісних, міжгрупових, громадянських, трудових, правових та інших впливів, пануючою системою духовних цінностей та орієнтацій. Етнічна ідентичність переплітається з іншими різновидами соціальної ідентичності, в результаті або посилюючись, або ж послаблюючись. Усе це має першорядне значення для вибору методології формування і реалізації державних програм гармонізації міжетнічних і міжнаціональних відносин, консолідації нації, виникнення атмосфери соціальної солідарності, порозуміння й злагоди, становлення громадянського суспільства та політичної нації.

Отже, в підсумковому визначенні етносом буде називатися вільне, таке, що склалося історично, природне об'єднання людей через сферу природно-соціального буття, людей, що ведуть однаковий історично зумовлений спосіб життя, відзначаються культурною єдністю, мають групову суспільну свідомість і відмінну ментальність. У цьому визначенні кожна із складних характеристик може розгортатися через множини елементарних, які знаходять емпіричне підтвердження. Таким чином витлумачене поняття етносу в методологічному відношенні є центральним, стрижневим при теоретичному осмисленні етнонаціональних процесів. Воно є ключовим для розуміння природи людських спільнот типу нації або політичної нації, закономірностей їх становлення та функціонування.

Особливо складно визначити ментальні риси політичної нації на етапі її формування і в наступному функціонуванні, надто коли на провідну роль претендують два, то й більше етнонаціональних утворень. У цьому випадку здебільшого ментальні характеристики політичної нації збіднюються і зводяться фактично до усвідомлення атрибутів спільного громадянства, норм толерантного співіснування та загальнолюдських цінностей. Тому попередньою методологічною передумовою встановлення змісту й обсягу поняття ментальності має стати з'ясування характеру співвідношення категорій етносу, етнічної нації і політичної нації.

Розглядаючи історичну спільність людей як конкретне демографічне утворення, сучасні європейські дослідники досить неохоче вибирають предметом свого аналізу походження та суспільно-історичний статус етносу. Найчастіше вони зосереджують свою увагу на характерних рисах нації, її становленні, розвиткові й суспільно-політичних функ-

ціях. Надають перевагу цьому підходові також деякі українські дослідники. “Найбільш плідним нам удається підхід до України як нації”, — зазначає київський автор І. Немчинов¹⁸. І це цілком зрозуміло, адже феномен нації, звісно, можна й треба плідно досліджувати. До того ж, нація аналітично більш уловима явище, ніж етнос. Націю можна ідентифікувати за територією компактного проживання, за економічною, державною, культурною тощо ознаками. Етнічність при цьому може виступати вже однією із цих ознак, до того ж — не завжди вирішальною. Додаючи за нього означення “політична”, поняття нації ще більше звужують за своїм змістом і фактично за своїм обсягом зводять до населення окремо взятої національної держави. Привабливість цієї позиції полягає ще й у тому, що дослідник зводить до мінімуму ризик бути звинуваченим у расизмі чи націоналізмі, бо поняття політичної нації дає змогу абстрагуватися від етнічного складу народу.

Проте в умовах, коли постає проблема гармонізації міжетнічних та міжнаціональних відносин, поняття політичної нації доводиться все ж таки “заземлювати”, звертаючись до корінних, самотніх характеристик історичних спільностей людей — характеристик, котрі виходять за межі характеристик політичної нації. Стає очевидним, що гармонізація міжнаціональних та міжетнічних відносин і процес становлення політичної нації становлять собою процеси однопорядкові. Вони зумовлюють один одного і в деякому відношенні збігаються. Формування політичної нації починається з того моменту, коли корінна, титульна нація, національні меншини та етнічні групи суверенної держави, умиротворяючи свою національну гординю та амбіції, виявляють волю до порозуміння і співробітництва заради громадянського миру та спокою, задоволення своїх соціальних і культурних потреб, утілення в життя загальнодержавних інтересів, котрі сприймаються як спільні національні інтереси всього багатоетнічного народу. В свою чергу, гармонізація міжнаціональних та міжетнічних відносин має сенс і шанс на успіх тоді, коли вона використовує форми та закономірності становлення політичної нації і базується на них. Таким чином, відбувається консолідуючий процес двобічної спрямованості: від гармонізації міжнаціональних та міжетнічних відносин до утворення політичної нації, а реально функціонуюча політична нація гарантує громадянську стабільність, етнонаціональну толерантність і співробітництво. При цьому гармонізація міжнаціональних та міжетнічних відносин виступає засобом і шляхом, що завершується появою феномену політичної нації, а остання відіграє роль телеологічної причини, котра спонукає та спрямовує процес гармонізації в конструктивне русло.

Етнос важче і складніше виділити й окреслити, ніж націю. Етнос не завжди ідентифікується через спільну територію та спільне економічне

життя. Він не завжди виступає носієм державності, рівно як і державі не завжди притаманний етнічний характер. Етнос має більш глибоку історію і його генетичне коріння нерідко губиться за туманними горизонтами історичного часу. Для ідентифікації етносу, особливо в історичному ракурсі, територіальна, економічна, політична складові вже не мають такого вирішального значення, а в деяких випадках взагалі можуть бути застосовані з істотними застереженнями. Ніхто за цими ознаками, наприклад, не буде зараховувати кримських татар, караїмів чи одеських гагаузів до українського етносу, хоч вони, безсумнівно, є складовою української політичної нації. В той же час далеко не простим є питання про етнічний статус бойків, лемків, русинів — чи є вони самостійними етнічними утвореннями, відмінними від українського етносу і поєднані з останнім лише механізмами політичної нації, чи входять до складу українського етносу на правах різновидів місцевої своєрідності. Тому з практичного боку, вирішуючи питання громадянської консолідації суспільства і не визначивши всієї сукупності ментальних відмінностей та буттєвої спорідненості соціальних суб'єктів, не вдасться спроектувати бажану модель міжетнічних стосунків.

Визначення ознак етнічної окремішності — справа більш тонка і делікатна. Етнос є не тільки соціальною спільнотою, а й біологічним різновидом. Тому в теоретичному плані тут аж ніяк не обійтися без заглиблення в антропологічні особливості й спільність походження — спільний генотип, культурно-психологічну та мовну єдність, в самобутність народних традицій, звичаєвостей і вірувань, у специфіку світосприйняття та духовних цінностей, тобто всього того, що складає внутрішній світ народу й інтегрується в феномені ментальності.

На певному етапі свого історичного розвитку етнос у більшості випадків (але не завжди) неодмінно трансформується в складну соціально-політичну систему — націю, не перестаючи при цьому залишатися етносом. Тут доречно зазначити, що дослідження процесів трансформації етносу в етнічну націю не знайшло достатньо глибокого наукового висвітлення. Зокрема К. Симонс-Симонович зазначає, що “питання, як нації розвиваються з етнічних груп або як етнічні групи стають націями, не одержало широкого обговорення”¹⁹, хоча всі дослідники визнають, що природи нації неможливо визначити без поняття етнічності. Однак визначення поняття етнічної нації в поняттях етнічності “не означає ні того, що нація є просто великою етнічною групою, ні того, що кожна велика етнічна група є нацією. Щоб стати нацією, етнічна група мусить набути такого досвіду та пройти через багато таких змін, які змінюють її структуру й ментальність”²⁰. Тому всі згодні з тим, що в загальних рисах процес виникнення етнічної нації з етносу можна уявити як процес перетворення етнічних характеристик у характеристики

національні: етнічна самосвідомість, яка консолідує спільноту за параметрами “свій — чужий” поступово переростає в політичну свідомість, що становить собою усвідомлення своїх спільних геополітичних, соціально-економічних та культурних інтересів і висуває на порядок денний питання про політичне самовизначення. Етнічні смисли трансформуються в національні смисли, етнічна самосвідомість — у національну самосвідомість, етнічна ментальність — у національну ментальність, етнічні способи виразу суспільних потреб — у національні інтереси, етнічні норми регулювання життєдіяльності — у національну державу. На цій основі етнонаціональна спільнота демонструє волю до утвердження себе як нації та свого державного виокремлення, що нерідко вимагає від неї високої напруги фізичних і духовних сил, довготривалої, жорсткої і жертвовної боротьби. На цих підставах націю зазвичай визначають як історичну спільність людей, що склалася на певній території, має єдиний економічний комплекс і створює свою національну державу або заявляє на неї свої претензії. Метою спільної діяльності нації стає прагнення до створення автономного політичного формування, яке отримує статус суб'єкта історичного процесу, тобто до того, що К. Маркс називав історичною нацією; до завоювання національної незалежності, тобто до національної, економічної, соціальної та політичної свободи, що означає створення своєї власної суверенної держави.

Виключно важливу роль у становленні, розвитку, збереженні та функціонуванні нації і національної ментальності відіграє рідна мова, яку вона зазвичай успадковує від етнічної спільноти. Рідна мова є втіленням національного світосприйняття, національної культури та психології народу, історичних традицій, суспільної моралі й звичаєвості. Мова акумулює в собі історичні віхи розвитку народу, його соціальні та культурні надбання і, тим самим, стає засобом історичної пам'яті, душею народу. Вона вказує на генетичне коріння нації, історичні зв'язки, спорідненість і спільне походження з іншими етносами. За цих обставин мова виступає чи не найголовнішим засобом національно-етнічної ідентифікації.

Лексичний склад й граматична структура рідної мови відображають національне буття, особливості національної свідомості та системи національних цінностей, світоглядні й духовні орієнтири, соціальні та ідеологічні преференції окремих груп населення. Показовим прикладом цього може слугувати, на перший погляд, малозначущий буденний епізод, коли за радянських часів поважний учений, академік І. Білодід зробив доповідь на засіданні Президії АН УРСР про місце української мови в комуністичному вихованні трудящих, в якій обґрунтовував класовий характер мови. Зокрема, він стверджував, що слова “воjak”, “пан”, “пані”, “панна”, “добродій” тощо виражають буржуазно-націо-

налістичній лад мислення. Попри безсумнівний комізм цього твердження певна частка правди в цьому була. Справді, наведена лексика відображає соціальні і культурні традиції, характерні для українського народу впродовж багатьох віків. У сучасних умовах мовним індикатором соціально-культурних реалій може успішно виступати повсюдна практика вживання в нинішній загальнонародній мові та літературно-мистецьких творах ненормативної лексики та лексики із словника "фені", котра, як ніщо інше, адекватно відображає соціальну і моральну кризу українського суспільства і значною мірою пояснюється нею.

Нація з'являється як продукт тривалого історичного розвитку. Вона виростає з етносу. Характеристики етносу стають характеристиками нації. Кожній нації, як і етносові, обов'язково притаманна спільна територія, спільне походження та однаковий антропологічний тип, спільна історія, мова й культурна єдність тощо. Але не вони є вирішальними твірними факторами, що завершують становлення нації як суб'єкта суспільно-історичного процесу, їх недостатньо для конституювання історичної спільноти як нації. Вони не можуть всі разом чи якась із характеристик окремо, наприклад лінгвістична однорідність, мова, відігравати роль абсолютного критерію національної ідентичності, основи консолідації етнічного утворення в націю. Це стосується більшості етнічних націй, в тому числі української. Має з'явитися і набути сутнісного значення деяка нова щодо етнічних визначень характеристика спільноти, котра окреслює її як націю. В загальному розумінні можна сказати, що націю витворює здатність народу до колективної дії в ім'я будь-якої спільної, суспільно значущої мети, котра згуртовує членів соціуму та його відособлених частин. Наявність спільної дії і мети конституює людську спільноту як націю, стимулює її розвиток, зміцнення й утвердження. За їх відсутності нація занепадає, руйнується і, врешті-решт, зникає.

Конкретний чинник, що може інтегрувати споріднені чи співіснуючі частини населення в етнічну або політичну націю, в кожному конкретному випадку визначається історичними, географічними, соціальними тощо обставинами, в яких відбуваються консолідуючі процеси. За певних історичних умов цю інтегральну функцію може виконати боротьба народу за свою незалежність, за створення своєї національної держави, національне самоврядування, захист від спільного ворога, збереження свого способу життя та життєдіяльності, звичаїв і вірувань. Серед них може бути боротьба проти соціального поневолення, виправдане чи невинуватиме устремління до виконання своєї історичної місії або панування над іншими народами. Так чи інакше всі ці об'єктивні обставини та суб'єктивні устремління виступають активізуючими чинниками колективної дії і національного гуртування.

Саме тут доцільно зробити важливе застереження про те, що не всі характеристики, котрими нерідко наділяють етнічну націю, справді є необхідними для її визначення. Сюди можна зарахувати сумнозвісно відомі розмови про історичну місію нації, богообраність народу, расову вищість, політичну зверхність, історичну винятковість тощо. Вони не є об'єктивними характеристиками нації, скоріше, ідеологічними формулами расистських, націоналістичних, екстремістських теорій та імперського експансіонізму.

В історії людства, проте, мають місце чисельні приклади, коли етнос не висуває претензій на перетворення в етнічну націю. Зберігаючи свою етнічну визначеність, звичаєвість, мову, культурну традицію, він соціально та політично вписується в більш широке, домінуюче етнопонаціональне угруповання. Такий етнос адаптується до умов співжиття з іншими етнічними спільнотами, визнає спільні для всіх інтереси, соціальні й культурні стандарти і задовольняється рівноправною участю в усіх сферах життєдіяльності єдиного народу, не виявляючи власних політичних амбіцій.

У межах національної держави різноманітні недержавні етнопонаціональні групи, зберігаючи свою етнічну або національну самосвідомість, приймають національні інтереси як загальнодержавні і консолідуються в політичну націю. В ідеалі в межах політичної нації виробляються механізми гармонізації і регулювання міжетнічних відносин, функціонування яких відповідає потребам вільного розвитку кожної етнопонаціональної окремішності. Особливо відчутну роль у консолідації політичної нації відіграє її назва, спільна для всіх.

Отже, політична нація є утворенням формальним, правовим і її поява зовсім не означає, що зникають буттєві й ментальні відмінності між етнопонаціональними спільнотами, що утворюють політичну націю. Тому лідерам нації і держави треба завжди пам'ятати, що навіть при стійкій стабільності в багатонаціональному суспільстві існують об'єктивні зачіпки етнічних колізій. Як тільки-но інтереси етнопонаціональних спільнот з об'єктивних чи суб'єктивних причин перестають гармонізувати із загальнодержавними інтересами, то рано чи пізно виникають етнопонаціональні рухи або міжетнічні конфлікти, котрі нерідко призводять до важких наслідків. Така дисгармонія інтересів здебільшого виливається в національно-визвольні змагання, котрі тягнуть за собою знищення, здавалося б, історично стійких державних утворень. Такі явища мали місце в усі історичні епохи. Особливо етнічно-національні рухи активізувалися, починаючи з другої половини ХХ ст. У результаті цих процесів за відносно короткий історичний відрізок часу утворилося багато нових національних держав. Їх виникнення відбувалося різними шляхами: від мирного "розлучення" за зразками розпаду Британської

імперії, Радянського Союзу чи Чехословаччини до затяжних і кривавих конфліктів з етнічними чистками та масованими терористичними актами на зразок національно-визвольних війн на Африканському та Азійському континентах, а останнім часом — у колишній Югославії, Палестині, Нагірному Карабаху, Ічкерії, Абхазії, Курдистані, Індонезії та ін.

Часто трапляється так, що дисгармонію загальнодержавних інтересів та інтересів етнонаціональних груп створюють штучно задля досягнення певних політичних, геополітичних, територіальних, кланових, приватних або якихось інших своєкорисливих, але не досить законних домагань, тобто із суб'єктивних мотивів. Зокрема, ознаки такої штучної конфліктної ситуації з'явилися останнім часом в Автономній Республіці Крим через непродуманість, а інколи відверто спрямованих проти татарського населення дій кримської влади, котра в основному презентує інтереси кримсько-російської общини. До останнього часу не відчувалося достатньої наполегливості в розв'язанні кримськотатарської проблеми і з боку центральної української державної влади, діям якої бракувало послідовності й зацікавленості. Незадоволення кримських татар такою позицією місцевої влади і мовчазне потурання їй з боку центральних державних інституцій зумисне підігривається деякими політичними силами. За твердженням заступника голови Меджлісу кримськотатарського народу, народного депутата України Р. Чубарова, зацікавленими в дестабілізації можуть бути політичні сили в Україні, які були невпевнені в своїй перемозі на президентських виборах. Вони намагалися “посягти на довіру до кримських татар розмовами про вахабітів, чеченських бойовиків, про аскери, налякати нетатарську частину кримчан. Заляканими дуже легко маніпулювати”²¹. До зацікавлених у дестабілізації становища в АР Крим Р. Чубаров зараховує також “екстремістські проросійські сили” в Україні та “антиукраїнські сили” поза нею. В. Самар у статті “А що в другій руці?” наводить переконливі докази тісного зв'язку та співробітництва деяких політичних партій Криму, які навіть не приховують своєї нетерпимості до кримських татар, з громадськими організаціями — Конгресом російських громад Криму, Російським рухом Криму, кримським російськомовним об'єднанням “Спадкоємці Богдана Хмельницького”, котрі фінансуються урядами Москви та Російської Федерації прямо або через фонди “Москва — Крим”, “Москва — Севастополь”, імені Юрія Долгорукого²². В іншій своїй публікації “Незручне питання” В. Самар називає “послідовними ідеологічними противниками меджлісу російські організації півострова та комуністів”,²³ які явно перебільшують вигадану ними кримськотатарську загрозу і штучно розпалюють антитатарські настрої. Наскільки відчутний негативний вплив їхня діяльність справляє на свідомість кримчан, можуть свідчити результати проведеного

кримськими науковцями серед студентської молоді соціологічного опитування, опубліковані в газеті “Крымская правда” і наведені В. Самар у своїй статті: 40 % опитаних заявили, що вони схвалюють дії керівництва СРСР щодо виселення кримських татар з півострова. Ставлення попередньої центральної влади до таких і подібних фактів можна визначити щонайменш як поблажливе. Гармонізація міжетнічних та міжнаціональних відносин для будь-якої системи державної влади і суб’єктів політичної діяльності має стати предметом постійної уваги й знаходитися серед першочергових завдань.

Таким чином, у контексті заданого аспекту методологічного аналізу різні форми історичних спільностей людей, що фігурують в якості відносно самостійних типів соціального суб’єкта і носіїв менталітету, вибудовуються у вигляді категоріальної структури “особа — етнос — етнічна нація — політична нація”. Тому зміст і обсяг поняття ментальності варіюються залежно від того, з котрим із соціальних суб’єктів вони конкретно співвідносяться. Найбільш емним за змістом це поняття виступатиме тоді, коли розглядається як характеристика етнічної нації. До ментальних властивостей, притаманних етносові, долучаються нові, що утворюються внаслідок консолідації етнічної нації, трансформації етнічних смислів у національні. До них належать, зокрема, усвідомлення своєї самобутності і наявності своїх власних, відмінних від інших народностей національних інтересів, воля до самоствердження та виокремлення, політичні й геополітичні амбіції, виражене через професійну культуру уявлення про громадянський обов’язок, загальне благо та історичне призначення. Етнічна нація — це реально існуюча соціальна система, яка склалася в процесі історичної еволюції на основі певного конкретного етносу. Вона внутрішньо структурована і об’єднує великі групи людей, що ведуть спільний спосіб життя, характеризуються спільними ментальними рисами, усвідомлюють свої спільні інтереси й домагаються їх реалізації через спільні дії. Етнічна нація — це живий організм, який, образно кажучи, має своє обличчя і характер, способи життєдіяльності та форми поведінки, інстинкти самозбереження й об’єктивні можливості самовідтворення.

Політична нація в багатоетнічному державному утворенні завжди є поліментальною. При вільному розвитку кожна із складових зберігає свою ментальність, інтегруючись у метаспільноту через механізми громадянського суспільства. Тому ментальна визначеність політичної нації ґрунтується на визнанні загальнодержавних інтересів національними інтересами кожної спільноти, на усвідомленні спільної мети, рівності прав і обов’язків, на рівних можливостях у користуванні громадянськими свободами. Менталітет політичної нації зводиться фактично до сповідання демократичних цінностей як духовних і, отже, значною мірою має формальний характер. Якщо етнічну націю як спільноту мо-

жна вважати “шлюбом за коханням”, то політичну націю, швидше, “шлюбом з розрахунку, за вигодою”.

Методологія, що базується на врахуванні сутнісних характеристик ментальності як такої, їх зумовленості історичними типами соціальності, може стати придатною для дослідження змісту й особливостей української національної ментальності, її історичних витоків та буттєвих передумов, суб'єктивних і об'єктивних форм маніфестації. Вона може виявитися евристичним інструментом для розробки практичних програм консолідації українського суспільства, гармонізації міжетнічних та міжнаціональних відносин, становлення української політичної нації.

¹ *Старовойт І. С.* Західноєвропейська і українська ментальність : Компаративний аналіз. — Тернопіль: Діалог, 1995. — С. 7.

² Логика научного исследования. — М.: Наука, 1965. — С. 251.

³ *Кримський С.* Запити філософських смислів. — К.: Вид-ць Парапан, 2003. — С. 45.

⁴ *Пролеев В. С.* Духовность и бытие человека. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 20.

⁵ *Попович М. В.* Рациональність і виміри людського буття. — К.: Сфера, 1997. — С. 63—69.

⁶ *Лебон Г.* Психология народов и масс. — СПб.: Издание Ф. Павленкова, 1896. — С. 15.

⁷ *Кримський С.* Заклики духовності ХХІ століття. — К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2003. — С. 8.

⁸ Націоналізм: Антологія. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 538—545.

⁹ Там само. — С. 462.

¹⁰ *Бромлей Ю.* Этнос и этнография. — М.: Наука, 1973. — С. 30.

¹¹ Націоналізм... — С. 458, 459.

¹² Там само. — С. 453.

¹³ Там само. — С. 470.

^{13a} *Литвиненко О.* Національне питання як політичний інструмент: деякі приклади з українського життя // Дзеркало тижня. — 2004. — 24 квіт. *Беліцер Н.* Сучасний антисемітизм: хто винен? // Там само. — 2004. — 31 лип.

^{13b} *Жеребицький Є.* Кінець імперії? // Дзеркало тижня. — 2003. — 11 січ. *Сагайдачний І.* Росія або стане пустою, або її врятують китайці // Там само. — 2005. — 12 берез.

¹⁴ Там само. — С. 245.

¹⁵ *Степико М.* Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). — К.: Т-во “Знання”, КОО, 1998. — С. 146.

¹⁶ Там само. — С. 135.

¹⁷ Этнос і соціум. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 20.

¹⁸ *Немчинов І.* Нарис української самоідентифікації. Біля витоків // Рос.-укр. бюллетень. — М.; К., 1999. — №. — С. 56.

¹⁹ Націоналізм... — С. 541.

²⁰ Там само. — С. 544.

²¹ Вечерние вести. — 2004. — 16—20 апр.

²² Дзеркало тижня. — 2004. — 29 трав.

²³ Там само. — 15 трав.